

Prof.dr. Gijsbert Rutten

Knooppunt dagboek.

**Meertaligheid, discourstradities en
de geschiedenis van het Nederlands**

**Universiteit
Leiden**

Bij ons leer je de wereld kennen

Knooppunt dagboek.
Meertaligheid, discourstradities en
de geschiedenis van het Nederlands

Rede uitgesproken door

Prof.dr. Gijsbert Rutten

bij de aanvaarding van het ambt van Bijzonder hoogleraar

Historische sociolinguïstiek van het Nederlands

aan de Universiteit Leiden

op vrijdag 20 mei 2022

Universiteit
Leiden

Knooppunt dagboek. Meertaligheid, discourstradities en de geschiedenis van het Nederlands

Mevrouw de rector magnificus, leden van het bestuur van de Stichting Merweborgh en leden van het curatorium van deze bijzondere leerstoel, geacht faculteitsbestuur, zeer gewaardeerde toehoorders,

Is dialect erfelijk? Deze wonderlijke vraag werd mij een keer gesteld na afloop van een Cleveringa-lezing. In het idee dat dialect een soort erfelijke ziekte is, houden zich twee andere ideeën schuil – voor een deel heel gangbare ideeën – waar taalkundigen zich graag over opwinden: dat het abnormaal is om meer dan één taal te spreken, en dat sommige talen, zoals dialecten, geen echte talen zijn. Die ideeën hangen nauw samen met de nationalistische opvatting van één land – één volk – één taal, die teruggaat tot de tweede helft van de achttiende eeuw, en die het ideologische hart vormde van een onderzoeksproject dat we hier in Leiden hebben uitgevoerd tussen 2013 en 2018.¹ Rond 1800 ontstond een vernederlandsings-ideologie, die een einde wilde maken aan wat wel de interne meertaligheid van Nederland wordt genoemd – aan de dialecten dus of in contemporain jargon *de platte talen*.²

Heel bewust hebben we daarbij andere vormen van meertaligheid buiten beschouwing gelaten. Maar het is evident dat de historische taalsituatie nog veel complexer was: veel taalgebruikers waren meertalig en niet alleen omdat ze zowel lokale als regionale en supraregionale varianten gebruikten. Een aanzienlijk deel van de inwoners van de noordelijke Nederlanden – want daar beperk ik me nu toe – was ook meertalig in een ander opzicht: ze begrepen, spraken, lasen Frans, misschien Latijn, mogelijk hadden ze Duits- of Deenstalige collega's, arbeidsmigranten die afkwamen op het economisch succes van de Republiek, of Schotse of Engelse burens (bijvoorbeeld de puriteinse 'pilgrims' in de buurt van de Pieterskerk³), of ze handelden in een van deze talen of in nog andere zoals het Nederduits (in de Hanze). Ik wil niet onmiddellijk zeggen

dat deze vormen van meertaligheid in de geschiedschrijving onzichtbaar zijn gemaakt⁴, maar het is zeker zo dat de actieve vernederlandsing vanaf pakweg 1800 heeft geleid tot veel aandacht voor het geleidelijke ontstaan van een Nederlandse standaardtaal en tot minder aandacht voor andere talen in de geschiedenis van de Lage Landen. In verschillende projecten hebben we hier in Leiden de afgelopen jaren onderzoek gedaan naar de fascinerende variatie binnen het historische Nederlands.⁵ Sinds enkele jaren staat ons vizier afgesteld op historische meertaligheid en taalcontact.⁶

Hoe anders, hoe ogenschijnlijk onproblematisch was de omgang met andere talen vóór het tijdperk van de natie-staat. Neem nou het oudste overgeleverde verslag van een 'Grote Tour' ondernomen door Nederlanders avant la lettre.⁷ Frederik Coenders van Helpen werd in 1541 geboren in Helpman (Groningen) als telg van een lokaal adellijk geslacht. Hij bezocht de succesvolle Latijnse school in Groningen, die leerlingen trok uit Duitsland, Polen, Frankrijk, Italië en Spanje.⁸ In 1557 – Coenders was zestien – begon hij te reizen en daarbij aantekeningen te maken. In 1594 stopte hij met reizen. Daarna werd hij onder meer burgemeester van Groningen en hij was ook betrokken bij de oprichting van de Groningse universiteit. Hij begint zijn journaal in het Latijn en voegt Duits toe, als hij door Duitsland, Oostenrijk en Zwitserland trekt. In februari 1569 is hij bijvoorbeeld in 'Wien, tres sunt hic pontes super Danubiam'.⁹ Meteen daarop noteert hij: 'Neusdorff [Nußdorf], hir sein wyr uber der Danaw gevaren, so noch vul eis, vermitz alle die brucken durch den eissganck den winter wechgerissen'. Op reis door Frankrijk en Engeland domineert een mix van Latijn en Frans. Dorstig noteert hij bijvoorbeeld over het plaatsje Frontignan in Zuid-Frankrijk: 'renommé pour le vin Muscat'.¹⁰ Op weg naar huis komt hij aan in 'Bremen, den 20 Augustus 1572' angekomen ende in de Krone gelogiert des wekes vor 1 koninkdaler.¹¹ De notities tonen het repertoire van iemand die in meer dan één taal gesocialiseerd is, en aan het socialiseren is, want het leren van vreemde talen was meestal een van doelstellingen van de Grote Tour.¹² Het was voor Coenders helemaal niet vanzelfsprekend om vooral het Nederlands te gebruiken.

Coenders schrijft een meertalig reisdagboek, een van de vele subgenres uit de categorie ego-documenten. Toen ik lang geleden, in 2007, voor het eerst naar Leiden kwam, volgde ik de historisch-sociolinguïstische usance om egodocumenten te bestuderen.¹³ Vooral privébrieven zijn vaak uitzonderlijke bronnen die een taalgebruik laten zien dat sterk verschilt van wat bekend is uit gedrukte, geredigeerde teksten. Ik verwachtte ook in andere egodocumenten bijzonder taalgebruik aan te treffen. De taal in achttiende-eeuwse dagboeken en reisjournaals bleek inderdaad bijzonder te zijn, maar vaak op een verrassende manier. Historische dagboeken kunnen opvallend formeel of schrijftalig aandoen. In een recent artikel laten Andreas Krogull en ik zien dat dit komt doordat het meestal geen intieme teksten zijn, door en voor één individu, zoals veel moderne dagboeken. Ze werden juist vaak geschreven met een publiek in gedachten: familie, vrienden, kinderen, kindskinderen.¹⁴

4

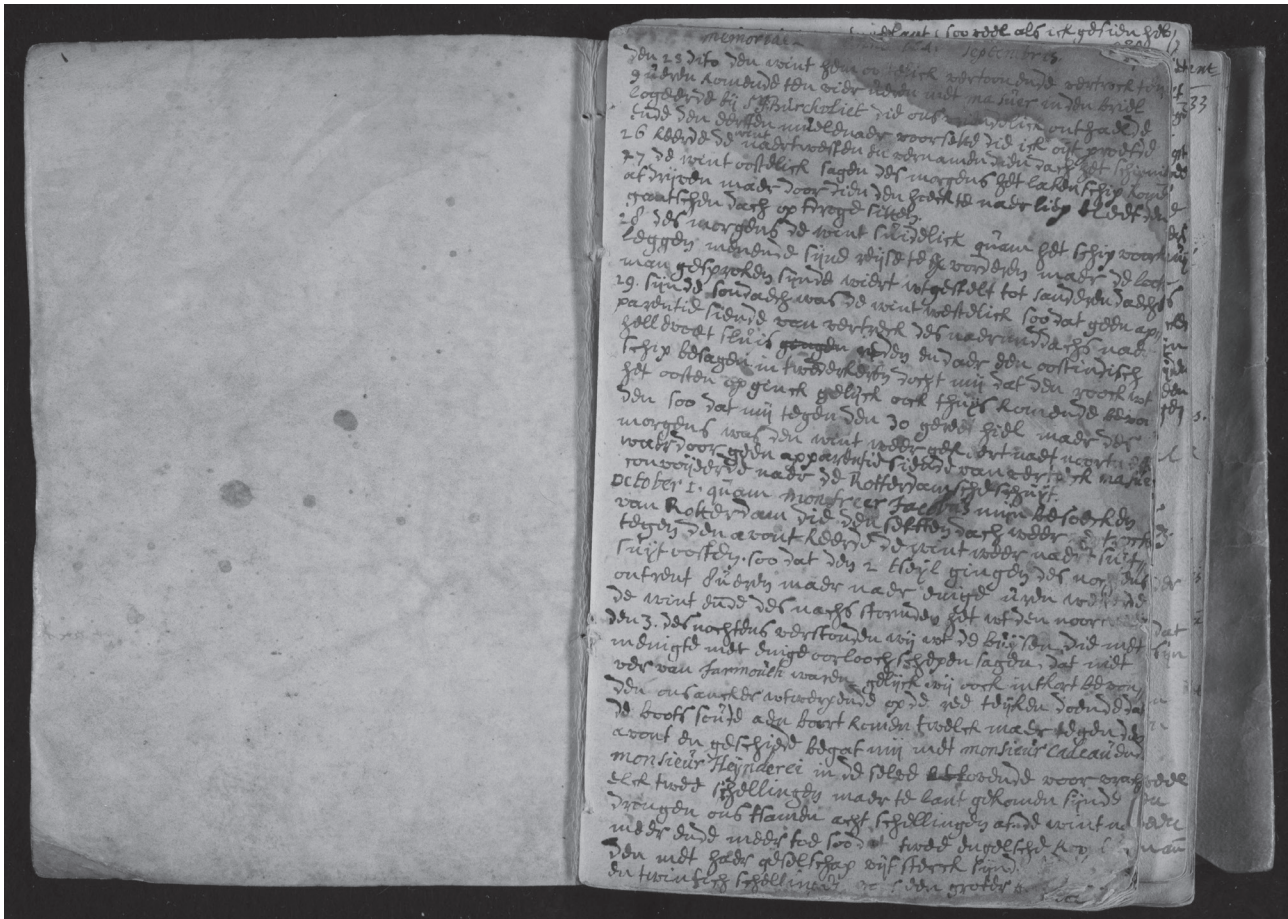
Deelwoordconstructies

Een van de opvallende, schrijftalige verschijnselen in historische dagboeken is de deelwoordconstructie (participiumconstructie). En daarover wil ik het vandaag hebben. U kent het tegenwoordig deelwoord natuurlijk, al was het maar als voorzetsel: *gedurende, betreffende, aangaande*, voorzetsels die wel als leenvertalingen uit het Frans worden beschouwd¹⁵. Deelwoorden waren gedurende enkele eeuwen, zeker van de zestiende tot de negentiende eeuw, volkomen gangbaar in geschreven Nederlands. Luister maar naar P.C. Hooft, die in de *Nederlandsche Historien* het einde van het beleg van Leiden beschrijft op 3 oktober 1574: bij de Vlietbrug verzamelt zich het 'holgehongert volk [...] om te bereyken, te vangen, te grabbelen, 't broodt, haaring, kaaze, en andre spyzen hun *toegesteeken* oft *geworpen*, door de bootsluiden. Zommighen liepen oft sprongen ten halve toe in 't waater; oft zwommen aan de scheepen. De zelve

luiden, zoo nat en *druipende* als *zy* waaren, ook andren die yet gekreegen hadden, schooiden'er meê steêwaarts in, *verkundighende* d'algemeene behoudenis. Alle buurten en wyken gewaaghden van den roep: *Leyde, Leyde is ontzet*.'¹⁶

Het wemelt van die deelwoorden (*druipende, verkundighende*) in historisch Nederlands, vooral in de vroegmoderne tijd, maar het is niet aannemelijk dat ze frequent waren in spontane, gesproken taal. Dat kun je nooit zeker weten, maar in privé-brieven en toneelteksten komen ze weinig voor.¹⁷ In dagboeken en soortgelijke egodocumenten komen ze juist veel voor; twee voorbeelden uit achttiende-eeuwse dagboeken: 'Dit het zein *zynde*, stonde ik op en liet alarm slaan', 'Van dit tourtie *terug-koomende*, naamen wij de thee'.¹⁸ Als ik de frequentie van het tegenwoordig deelwoord in een gemiddeld achttiende-eeuws dagboek¹⁹ zou omrekenen naar vandaag, dan zou ik er vanmiddag bijna 60 moeten gebruiken, dus meer dan een per minuut. U zou er, luisterend en zich concentrerend, waarschijnlijk stapelgek van worden.

In het archief van de Leidse familie De la Court bevinden zich meerdere egodocumenten uit de zeventiende en achttiende eeuw, en ook die bevatten allerlei deelwoordconstructies.²⁰ Neem het reisjournaal van Pieter de la Court, zoon van een immigrant, tweede-generatie Leienaar, en 'lakenhandelaar en vrijdenker', zoals het bord bij het Pieter de la Court-gebouw van de Universiteit Leiden zegt. Ook zijn journaal is meertalig: veel Nederlands, een enkel woord Frans, Latijnse passages, een stukje Engels. Het opent in 1641 als volgt: 'Den 25 dito [i.e. september] den wint hem oostelick *vertoonende*, vertrock ten 9 ueren *komende* ten vier ueren met ma suer in den Briel, logeerde by S.J. Burckvliet, die ons vriendelick onthaelde ende den eersten muelenaer [soort witvis] voorsette die ick oyt proefde'.²¹

Figuur 1. Eerste bladzijde van het reisdagboek van Pieter de la Court. Foto via Erfgoed Leiden (www.erfgoedleiden.nl), toegangnummer 0023, inventarisnummer 14.

Meertaligheid en taalcontact

Dit onderwerp – de vis – bleef De la Court interesseren. In zijn bekende politiek-economische studie *Interest van Holland* uit 1662 schreef hij: ‘Dus *hebbende* geconsidereerd Hollands bequaamheid tot de visseryen, en in mijn gedachten *komende* dat

de Hollandse negotie daar van wel allermeest schijnd te depeudeeren; zoo zal ik nu bedenken waar in die bequaamheid meest bestaat.’²² Ook hier weer die deelwoorden (*hebbende, komende*), maar hopelijk is u intussen ook iets anders opgevallen: in het eerste citaat *ma suer* en *logeren*, in het tweede *considereren*, *negotie* en *depeudeeren*.

Het Nederlands heeft zoals bekend veel woorden aan het Frans ontleend en de hele culturele contactsituatie is wel gekarakteriseerd in termen van *verfransing*: verfransing van de taal, de zeden, de moraal, de literatuur, om nog maar te zwijgen van de Franse politieke dominantie op het continent, van de late zeventiende tot de vroege negentiende eeuw. Die vermeende verfransing is overigens een internationaal verschijnsel – in heel Europa, van Engeland tot Rusland, was het Frans inderdaad een belangrijk communicatiemiddel en riep het mede daarom ook tegenstand op.²³ Dat de Nederlandse taal toen ook verfranste, is een oud idee, dat merkwaardig genoeg nauwelijks empirisch is onderzocht. In het NWO-project Pardon my French? over de periode 1500 tot 1900 is dat precies wat we doen.²⁴ We kijken naar leenwoorden en ook naar morfemen (delen van woorden), met name achtervoegsels zoals *-age* (*lekkage*), *-eren* (*halveren*) en *-es* (*dienares*). We kijken ook naar taalkeuze, in brieven, dagboeken, pamfletten, kranten – genres waarvan bekend is dat ze in zowel het Nederlands als het Frans beoefend werden. We zijn daarbij geïnteresseerd in diachrone en regionale patronen, voorbij de bestaande, waardevolle, meer lokale studies.²⁵ Is er inderdaad een opvallende verfransing in de achttiende eeuw? Zijn meer zuidelijke regio's zoals Brabant en Limburg, en vooral steden als Den Bosch en Maastricht, inderdaad meer 'verfranst' dan bijvoorbeeld Zwolle of Groningen? En we zijn ook geïnteresseerd in wat die contact-situatie, waarin significante groepen Nederlandstaligen in specifieke situaties het Frans verkozen, ons kan zeggen over attitudes ten opzichte van die talen en van meertaligheid in het algemeen.

Nu is het zo dat het gebruik van het tegenwoordig deelwoord ook wel in verband is gebracht met taalcontact. De verbonden en de absolute deelwoordconstructie, zoals ze meestal worden genoemd, vertonen veel overeenkomst met het gebruik van participia in het Latijn en het Frans. Ik beperk me vandaag tot constructies met een tegenwoordig deelwoord, hoewel er ook talloze voorbeelden zijn met een voltooid deelwoord als kern. Er zijn nog meer opvallende, veelvoorkomende grammaticale verschijnselen uit de geschiedenis van het Nederlands die wel

geassocieerd zijn met contact met Latijn en/of Frans, zoals het gebruik van ACI-constructies, relatieve aansluiting, de heropleving van de conjunctief, de herintroductie van een naamvalstelsel en een hele reeks veranderingen in de betrekkelijke voornaamwoorden, bijvoorbeeld de opkomst van vormen als *hetwelk* en *dewelke* (denk daarbij aan het Franse *lequel*). Sommige van die verschijnselen worden exclusief met Latijn of Frans geassocieerd, andere met beide; dat laatste geldt bijvoorbeeld voor de deelwoordconstructies.²⁶ Ook in andere talen, niet alleen in Romaanse zoals Italiaans en Spaans, maar ook bijvoorbeeld in het Engels, Duits en Zweeds is het historische gebruik van vergelijkbare verschijnselen in verband gebracht met Latijnse en/of Franse invloed.²⁷

Deze grammaticale voorbeelden voeren ons naar een even bekend als netelig probleem uit de taalcontactliteratuur.²⁸ Dat een woord als *chauffeur* of het achtervoegsel *-age* uit het Frans afkomstig is, zal geen zinnig mens betwijfelen. Anders is het met meer grammaticale verschijnselen. Ten eerste zijn meer abstracte grammaticale vormen niet direct herleidbaar tot een brontaal: dat je van *lopen lopende* kunt maken, van *marcher marchant* en van *ambulare ambulans*, bewijst niet onmiddellijk dat het participium *lopende* gebruikt wordt onder invloed van andere talen. Ten tweede zijn bij grammaticale beïnvloeding ook de functies waarin de vormen voorkomen vaak niet helemaal identiek; er wordt in het Nederlands bijvoorbeeld traditioneel geen onderscheid gemaakt tussen participiumconstructies en de *gérondif*.²⁹ Ten derde komen participia al voor in het oudste overgeleverde Nederlands, spaarzaam en in een beperkt aantal functies, maar ze zijn er. Dat is dus ruim (eeuwen) voor een eventuele achttiende-eeuwse verfransing. Ten vierde is het tegelijkertijd zo dat de tekstuele overlevering van het Nederlands op stoom komt (in de dertiende eeuw), als er al langer (eeuwen) contact is met Frans en Latijn. We hebben het, kortom, waarschijnlijk niet over syntactische ontlening of replicatie in strikte zin, maar over het sterk toegenomen gebruik van een vorm die, zij het sporadisch, al bestond. De vraag is daarom: heeft contact met het Frans iets te maken met

dat sterk toegenomen gebruik van deelwoordconstructies in de moderne tijd?

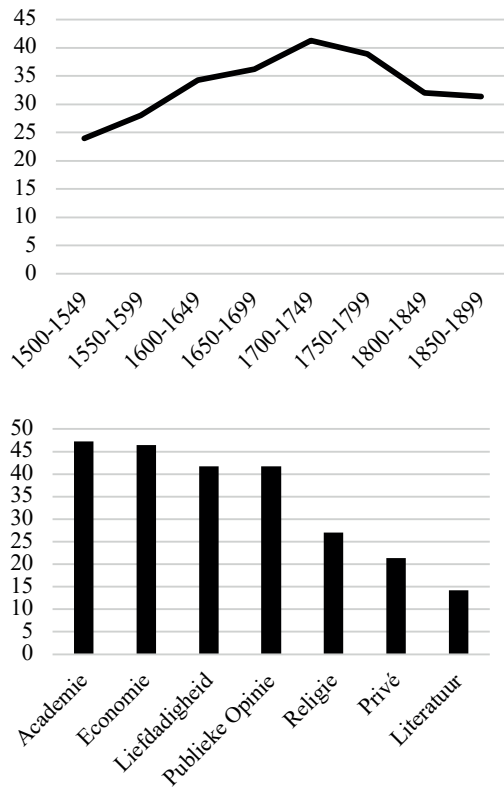
Er zijn verschillende manieren om die vraag te beantwoorden. Eén methode is via vertalingen, waarbij bronteksten in bijvoorbeeld Latijn of Frans meticuleus worden vergeleken met de vertaalde versies.³⁰ Een andere methode is gebaseerd op zogenaamde ontleningshiërarchieën³¹, en dat is de methode die we toepassen in *Pardon my French?* Er is een karrevracht onderzoek dat laat zien dat woorden, en vooral zelfstandige naamwoorden, gemakkelijk geleend worden zonder al te intensief contact tussen sprekers van de verschillende talen; ga maar na hoeveel oorspronkelijk Italiaanse woorden voor voedingswaren u kent, zonder dat u misschien ook maar één zinnetje Italiaans spreekt. Bij intensiever contact tussen twee talen – of beter gezegd tussen meertalige taalgebruikers – kunnen ook andere, meer grammaticale elementen overgaan van de ene naar de andere taal, bijvoorbeeld achtervoegsels als *-age*: dat is via leenwoorden in het Nederlands terechtgekomen, heeft zich daarvan losgeweekt en kan ook verbonden worden met Germaanse stammen (*lekkage* is een bekend voorbeeld). Bij nog intensiever contact kan er ook meer abstracte beïnvloeding plaatsvinden: grammaticale paratronen die worden overgenomen.

Tegen die achtergrond hebben we de volgende hypotheses opgesteld: taalgebruik dat verbonden is met sprekers, schrijvers, netwerken, sociale domeinen die niet gekenmerkt worden door al te intensief contact zal vooral (of hooguit) Franse leenwoorden bevatten. Bij intensiever contact verwachten we behalve leenwoorden bijvoorbeeld ook veel leensuffix-gebruik en, indien contact daarbij inderdaad een rol speelt, deelwoordconstructies. We verwachten kortom distributionele correlaties tussen die taalverschijnselen afhankelijk van de mate van taalcontact.³²

Data

Laten we eens naar leenwoorden kijken. Brenda Assendelft³³ heeft een indrukwekkende database van bijna 15.000 leenwoorden samengesteld op basis van het Language of Leiden Corpus, het LOL Corpus, dat we hebben gebouwd om dit soort vragen te beantwoorden. Dit corpus van zo'n 250.000 woorden bevat tekstfragmenten uit zeven sociale domeinen die karakteristiek zijn voor de geschiedenis van Leiden: Economie (documenten gelieerd aan de textielindustrie), Liefdadigheid (de hofjes), Religie, Publieke opinie, Literatuur, het Privéleven en, last but not least, de Academie. De fragmenten van steeds 5000 woorden zijn gekozen uit 8 periodes van 50 jaar, van 1500 tot 1900. Zo krijg je een gebalanceerd corpus, ingebed in de sociale structuur van de historische stad, dat geschikt is om de zogenaamde verfransing empirisch op de voet te volgen, met een aanloop vanaf 1500 en een uitloop tot 1900.

De literatuur is niet eenduidig over wanneer nu het hoogtepunt was van de ontlening aan het Frans. Traditioneel wordt de achttiende eeuw geassocieerd met verfransing, maar er is ook onderzoek dat stelt dat juist de zogenaamde Franse periode aan het eind van de achttiende en aan het begin van de negentiende eeuw voor een enorme influx van Franse woorden heeft gezorgd.³⁴ De resultaten van het LOL Corpus laten iets anders zien (Figuur 2): er is een gestage toename van het aantal leenwoorden uit het Frans vanaf de zestiende eeuw met het hoogtepunt in de eerste helft van de achttiende. Daarna neemt het af, waarbij vooral de neergang in de negentiende eeuw opvallend is: dat is weer een voorbeeld van de sterke verneerlandings-ideologie die dan het taalgebruik beïnvloedt. Er zijn echter grote verschillen tussen de sociale domeinen. Hoge aantallen leenwoorden zijn te vinden in de domeinen Academie, Economie, Liefdadigheid, lage aantallen in Literatuur en het Privédomein. Het ene domein is veel “verfranster”, als dat een woord is, dan het andere.

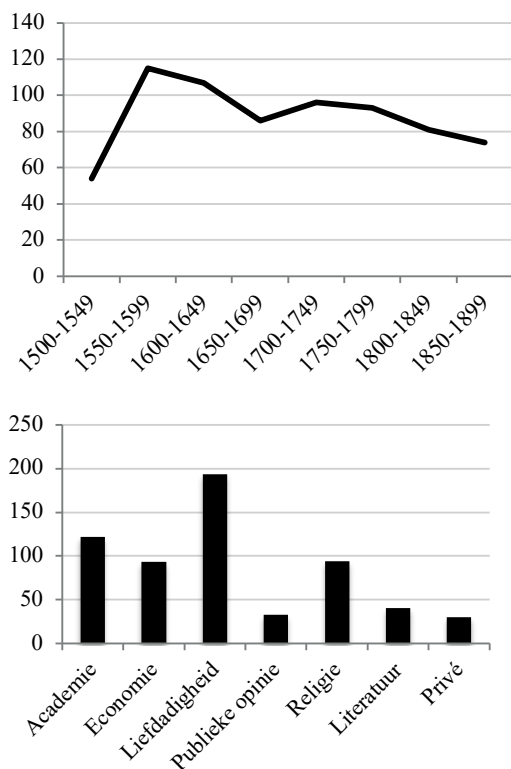

Figuur 2. Aantal leenwoorden dat zeker uit het Frans komt per 1.000 woorden in het LOL Corpus per tijdvak (boven) en per sociaal domein (onder)

Ik kan hier onmogelijk recht doen aan deze rijke dataset en moet volstaan met het advies de dissertatie van Brenda er straks op na te slaan. Is er een correlatie met het gebruik van deelwoordconstructies? Het LOL Corpus bevat maar liefst

3450 tegenwoordige deelwoorden. Een paar honderd zijn er gebruikt als adjectief (*druipend bloed; wtreyssenden professoren*) of als voorzetsel (*betreffende; nopende*), sommige als bijwoord (*uitsluitend; voortdurend*) of als substantief (*de langstlevende; het bovenstaande*). Als ik me beperk tot de gevallen waarin het deelwoord de kern is van een deelwoordconstructie, meestal met de functie van een bijzin, dan resteren er 2294 voorbeelden. Het gaat dan om hoofdwerkwoorden en hulpwerkwoorden van zowel Romaanse als Nederlandse oorsprong. Een paar voorbeelden. Eind zeventiende eeuw schrijven enkele kooplieden aan het stadsbestuur: '*frequenterende de Saeyhalle ende aldaer dagelycx verscheyden incoop van saeyen doende ...*'.³⁵ In de notulen van het universiteitsbestuur uit de negentiende eeuw gaat het over 'Professor Valckenaar verklaard *hebbende* dat hem onder het bewerken der Oratie ...'.³⁶ Ook zijn er formulair aandoende uitdrukkingen, met name in testamenten, zoals in dit voorbeeld uit de zestiende eeuw: '*... begerende begraven te werden In haer eygen graff Inde panraes kercke*' [i.e. de Hooglandse kerk].³⁷ De volgende passage is uit een achttiende-eeuwse privébrief: '*... (moetende wy zo lang in een Herberg blyven daar zy druk bezig waeren Kroonen & eerboogen te maaken & Waer voor een meenigte pruyssen stonden) aldaer koomende om 3 naamen wy weder rytuig & zette onze reys voort tot Zundert*'.³⁸

Het gebruik van dergelijke deelwoordconstructies over de eeuwen heen lijkt redelijk stabiel, hoewel iets hoger eind zestiende, begin zeventiende eeuw (Figuur 3). Er is maar een lichte afname in de negentiende eeuw. Dat wijkt af van de leenwoorden. Er is wel een overeenkomst in sociale domeinen: ook bij de deelwoordconstructies scoren Academie, Economie en vooral Liefdadigheid hoog, en Literatuur en Privé laag. Publieke opinie scoort hoog bij de leenwoorden en redelijk laag bij de deelwoorden, en voor Religie is het andersom.

Figuur 3. Aantal deelwoordconstructies per 10.000 woorden in het LOL Corpus per tijdvak (boven) en per sociaal domein (onder)

Het is eerder geobserveerd dat er de nodige variatie is in type deelwoord; met name constructies rond hulpwerkwoorden als *zijnde* en *hebbende* komen pas op aan het eind van de middeleeuwen en worden pas echt frequent vanaf de zeventiende eeuw.³⁹ Dat is ook zo in het LOL Corpus: *zijnde*, *wezende* en *hebbende* (in alle mogelijke spellingvarianten) komen mondjesmaat voor in de zestiende eeuw. Daarna nemen ze flink toe en de piek ligt in de eerst helft van de achttiende eeuw, en dan

is er een opvallende afname in de negentiende eeuw (Figuur 4). Opvallend is dat dit patroon lijkt op de diachrone ontwikkeling van de Franse leenwoorden.

In de metalinguïstische traditie is er bitter weinig commentaar op het gebruik van het tegenwoordig deelwoord. Het is verleidelijk en waarschijnlijk ook juist om daarin een teken te zien dat het deelwoord en de deelwoordconstructie als volstrekt normale onderdelen van het Nederlands werden opgevat. In oudere grammatica's is het deelwoord meestal een aparte woordsoort en bij de vervoeging van het werkwoord worden braaf de vormen ervan gegeven.⁴⁰ Concrete aanwijzingen voor het gebruik zijn er weinig⁴¹, al zijn er sporadisch wel kritische opmerkingen over bepaalde deelwoordconstructies.⁴² Het bekendst misschien is een opmerking van de dichter-dominee Joannes Vollenhove in zijn leerdicht 'Aan de Nederduitsche schryvers' uit 1686, waarin hij grammaticaal en stilistisch advies geeft aan auteurs van proza en poëzie. Vollenhove stelt daarin dat *zijnde* nogal eens overbodig is en hij maakt in een verklarende voetnoot dan twee interessante opmerkingen.⁴³ Ten eerste: zonder het hulpwerkwoord *zijnde* is het Nederlands net zo beknopt als het Grieks en het Latijn. Ten tweede: daarin ligt een mogelijkheid de Fransen te overtreffen 'van het hulpwoord *estant* en *ayant esté* zich zo menigmaal dienende'. De formulering met *dienende* illustreert dat Vollenhove zeker niet vies was van het tegenwoordig deelwoord an sich, maar wel moeite had met hulpwerkwoorden als *zijnde/étant* en *hebbende/ayant*.

Over het gebruik, met name in distributieve en kwantitatieve zin, van *étant* en *ayant* in het Frans van de late Middeleeuwen en de vroegmoderne tijd is helaas niets bekend.⁴⁴ In modern Frans, gesproken en geschreven, behoren *étant* en *ayant* in ieder geval tot de meest gebruikte participia⁴⁵. En, zoals ook Vollenhove suggereerde, invloed van het Latijn, dat juist nogal spaarzaam is met hulpwerkwoorden, is misschien moeilijk aan te nemen voor de vroegmoderne opmars van *zijnde* en *hebbende*.

De knoop is nog zeker niet ontward, maar er doemt een hypothese op. Misschien hebben we te maken met wat Bridget Drinka *chronological layering* noemt: binnen een domein van de grammatica zijn er verschillende lagen van taalcontact, dat zich in verschillende periodes heeft voorgedaan.⁴⁶ Ervan uitgaande dat Latijn en/of Frans iets te maken hebben met het Nederlandse deelwoord, is er een Romaanse laag die aan het begin van de vroegmoderne tijd het gebruik van het tegenwoordig deelwoord stimuleert – een gebruik dat daarna redelijk stabiel blijft tot diep in de negentiende eeuw. Daaroverheen ligt een meer specifiek Franse laag die leidt tot een toename van de hulpwerkwoorden *zijnde* en *hebbende*, met een piek in de (vroegere) achttiende eeuw en een afname in negentiende eeuw.

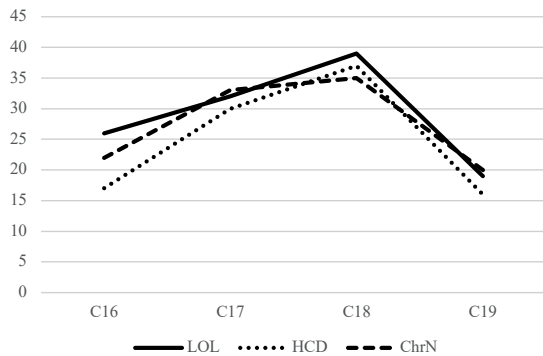
Meer data

10 Op dit punt aangekomen zijnde had ik behoefte aan iets meer evidentie. Het is leuk om een idee te hebben, maar je wilt wel zeker weten dat je empirische resultaten de tand des tijds zullen doorstaan. Iris Van de Voorde heeft ook een corpus gebouwd. Onder leiding van in Leiden Marijke van der Wal en mijzelf, en in Brussel Rik Vosters en Wim Vandenbussche, heeft ze de afgelopen jaren gewerkt aan het Historical Corpus of Dutch (HCD). Het was een frustratie van sommige collega's dat er goede diachrone multigenre corpora zijn voor allerlei talen – denk aan het Helsinki Corpus voor het Engels – terwijl het Nederlands dat nog steeds ontbeert. Binnen een project over de historische pluricentriciteit van het Nederlandse taalgebied heeft Iris nu zo'n corpus samengesteld. Het telt ruim 460.000 woorden (462.895), is regionaal gespreid, en bevat drie genres: administratieve teksten, egodocumenten en pamfletten. De meetpunten zijn het midden van de zestiende, zeventiende, achttiende en negentiende eeuw. Als je in het Historical Corpus of Dutch zoekt op spellingvarianten van *zijnde*, *wezende* en *hebbende*, vind je 1210 voorbeelden, die het nu bekende diachrone patroon volgen: een bescheiden aantal rond 1550, dat stijgt in het midden van de zeventiende eeuw en piekt rond

1750, en dan weer afneemt in de negentiende eeuw (Figuur 4). De administratieve teksten en egodocumenten volgen precies dat patroon, maar de pamfletten wijken af: er is geen toename in de zeventiende en achttiende eeuw, wel een afname in de negentiende, en het aantal deelwoorden is ook het laagste in de pamfletten. Er is hier een parallel met het LOL Corpus, waarin het domein Publieke opinie redelijk laag scoorde. Het domein Publieke opinie bevatte fragmenten uit kranten. Kortom, kranten en pamfletten lijken grammaticaal op elkaar.

Het LOL Corpus bevat teksten uit het Privédomein, namelijk brieven. Daarin zijn deelwoordconstructies zeker niet afwezig (107 voorbeelden in totaal, ongeveer 9 per 10.000 woorden), maar relatief laagfrequent. De egodocumenten in het Historical Corpus of Dutch zijn dagboeken. Die bevatten juist veel deelwoordconstructies: 431 in totaal, ongeveer 28 per 10.000 woorden, met een piek van 44 per 10.000 woorden in de achttiende eeuw – en dan gaat het dus nog alleen maar over *zijnde*, *wezende* en *hebbende*.

Dagboeken, reisdagboeken, reisjournalen zijn een modern verschijnsel: de grote populariteit ervan begint pas eind achttiende eeuw. Maar er was natuurlijk een lange traditie van verwante genres: huishoudboeken, scheepsjournalen, autobiografieën en ook kronieken. Judith Pollmann er haar team hebben binnen het project *Chronicling novelty* een indrukwekkende collectie Nederlandstalige kronieken aangelegd uit het hele taalgebied. De versie van de collectie die ik heb gebruikt, omvat 211 teksten uit de periode van 1473 tot 1899, en telt maar liefst 12,7 miljoen woorden. Ook hierin heb ik gezocht op alle spellingvarianten van *zijnde*, *wezende* en *hebbende*. Dat levert 35.361 gevallen op. Er is een geleidelijke toename van de zestiende naar de zeventiende eeuw en een piek in de achttiende, waarna het aantal deelwoorden weer afneemt (Figuur 4). Gemiddeld zijn er 27 per 10.000 woorden, in de achttiende eeuw 35 per 10.000 woorden. Niet alleen het verloop over de eeuwen heen, maar zelfs de genormaliseerde aantallen lopen bijna perfect parallel aan het Historical Corpus of Dutch (Figuur 4).

Figuur 4. Aantal deelwoordconstructies met *zijnde*, *wezende* en *hebbende* per 10.000 woorden in het LOL Corpus, het HCD en de collectie kronieken (ChrN)

Nu begint er zich toch wel een beeld af te tekenen. In het LOL Corpus komen leenwoorden uit het Frans over de eeuwen heen steeds meer voor, het hoogtepunt ligt in de (vroeg) achttiende eeuw en daarna neemt het weer af. Leensuffixen volgen overigens hetzelfde patroon.⁴⁷ Deelwoordconstructies met *zijnde*, *wezende* en *hebbende* volgen ook dat patroon, en het patroon blijkt zich te herhalen in het Historical Corpus of Dutch en in de collectie kronieken. De distributie over de verschillende domeinen vertoont ook overeenkomsten met die van leenwoorden, en ook hier is er aanvullende evidentie uit het Historical Corpus of Dutch en uit de kronieken. Het netelige probleem van de principiële onmogelijkheid van direct bewijs voor invloed van het Frans op het gebruik van deelwoordconstructies is hiermee omzeild. Er zijn nu heel wat aanwijzingen dat contact met het Frans en het gebruik van het tegenwoordig deelwoord, vooral van hulpwerkwoorden, iets met elkaar te maken hebben. Een vraag is nog hoe dit theoretisch geïnterpreteerd moet worden.

Discourstradities

Ik denk dat de deelwoordconstructie en de frequentie ervan in met name historische, Nederlandse dagboeken en kronie-

ken een goed voorbeeld is van wat in de Duitse romanistiek *Diskurstraditionen* worden genoemd of ook wel *tradiciones discursivas*, *traditions discursifs*, *discourse traditions*.⁴⁸ Ik hou het vandaag maar eenvoudig op discourstradities. Dit begrip, afkomstig uit wat je historische tekstlinguïstiek of historische pragmatiek zou kunnen noemen, benadrukt in de eerste plaats het traditionele, de herhaling, de continuïteit, de stabiliteit – met andere woorden precies wat de historische taalkunde soms over het hoofd ziet in haar preoccupatie met taalverandering. Net als in de sociolinguïstiek gaat het begrip van *discourstradities* bovendien verder dan de grammatica pur sang, dat wil zeggen als een synchroon systeem van regels. De Nederlandse grammatica liet al in de vroege Middeleeuwen het gebruik van deelwoordconstructies toe en ook vandaag de dag komen ze nog wel voor (*dat gezegd hebbende...*, *de orator van de dag zijnde...*). Tegelijkertijd kenmerken ze de schrijftaal van een welomlijnde historische periode: de zestiende tot en met de negentiende eeuw. Niet onbelangrijk: er wordt in de theorievorming over discourstradities op gewezen dat deze, in tegenstelling tot het grammaticale systeem van een bepaalde taal, vaak internationaal zijn, intercultureel, en dus meertalig.⁴⁹

Een discourstraditie is geen genre; het belangrijkste verschil is dat genrekenmerken meestal functioneel gemotiveerd zijn en, in de woorden van Johannes Kabatek⁵⁰, ‘star’, terwijl discourstraditionele kenmerken vaak contingent zijn en bovendien dynamisch. Een discourstraditie is geen register; een register is, binnen een Biberiaanse opvatting, ook functioneel gemotiveerd en bovendien taal-specifiek oftewel eentalig.⁵¹ Een discourstraditie is geen stijl; Peter Koch, een van de grondleggers van het idee van discourstradities, zag wel overeenkomsten met het klassieke stijlbegrip uit de retorica⁵², maar in recente theorievorming is stijl eerder een individueel kenmerk – of het nu gebaseerd is op persoonlijke esthetische voorkeuren (zoals bij Biber) of op identitaire motieven (zoals in de recente sociolinguïstiek).⁵³

Er lijkt een Europese en ook Nederlandse discourstraditie van beschrijvend, vaak informerend proza te zijn geweest, die zich

openbaart in verschillende genres, waaronder kronieken en dagboeken, maar ook bijvoorbeeld in het historisch proza van P.C. Hooft⁵⁴ en het politieke en filosofische proza van Pieter de la Court, en niet of minder in andere genres, zoals privé-brieven, kranten en pamfletten. Die discourstraditie bindt een aantal grammaticale kenmerken samen, zoals participiumconstructies en mogelijk ook ACI-constructies en vraagwoorden in de functie van relativum: dat moet de komende jaren nog uitgezocht worden. Die voorkeur voor bepaalde grammaticale verschijnselen is niet functioneel gemotiveerd (het zijn dus geen registerkenmerken binnen specifieke genres), maar ook niet individueel (ze zijn niet stilistisch). Die discourstraditie staat aanvankelijk onder sterke invloed van het Latijn, later ook van het Frans. Het is die opeenvolging in culturele dominantie die leidt tot *chronological layering* in de distributie van deelwoordconstructies.

12

Als de leden van de familie De la Court aan hun brieven en dagboeken werken, in de zeventiende en achttiende eeuw, is het Nederlands voor sommigen een vanzelfsprekende keus geworden. De teksten van Pieter de la Court van der Voort (1664-1739), de zoon van de oude Pieter, zijn hoofdzakelijk Nederlands, net als die van zijn kinderen Allard (1688-1755) en Adriana (1696-1748) uit de achttiende eeuw. Vooral bij hun grootvader, de oude Pieter, de beroemde, vind je in het archiefmateriaal nog de vanzelfsprekende meertaligheid van weleer, waarbij passages in het Latijn, Frans en Engels zijn Nederlands doorspekken. Egodocumenten als het dagboek en het reisjournaal zijn historische aftakkingen van de Middeleeuwse kroniek. Ze maken hun entree in de tekstuele overlevering van de Lage Landen in het Latijn en het Nederlands; spoedig verschijnen er ook Franse teksten. De Delftse heelmeeester en barbier Arent Willemsz. gaat begin zestiende eeuw op bedevaart naar Jeruzalem. Zijn verslag vangt aan: 'Hier begint die alre hoechste ende alre heilichste pellegrummaetgie van die alre heilichste stat van Jherusalem *beghinnende* van Delft'.⁵⁵ Ook andere reisverslagen, in de zestiende eeuw vaak van pelgrimstochten naar Jeruzalem, zijn in het Nederlands.⁵⁶ Maar evenzeer zijn er uit de vroege

zestiende eeuw reisverslagen en autobiografieën in het Latijn.⁵⁷ Later in de eeuw verschijnen de Franstalige egodocumenten op het toneel.

Deze genre-ontwikkelingen, de taalkeuze in de verschillende genres, de parallelle evolutie van leenwoorden, leensuffixen en deelwoordconstructies hebben een beeld opgeleverd van internationale discourstradities met grammaticale gevolgen voor het Nederlands. Hierin zoek ik de verklaring waarom iemand als Adriana de la Court in 1743 in haar korte verslag van een reisje naar Hamburg (dat in het Historical Corpus of Dutch zit) dingen schrijft als: '*zynde* daar niet als slegte eyeren' (over het dorp Haselünne), '*bestaande* uyt 7 Professoren en 40 studenten' (over het 'Gimnasium' in Lingen), '*alle singende* met boeken in de hand' (over een stel weeskinderen en hun toezichhouders in Hamburg).⁴⁸

Is er ook, bij gebrek aan etnografische of psycholinguïstische data, een manier om die meertalige discourstradities aanschouwelijk te maken? Laten we hiervoor terugkeren naar Frederik Coenders van Helpen. Als hij in Parijs is, signaleert hij dat de verschillende wijken van de stad samen de grootste christelijke stad ter wereld vormen: '*habentes* maxima et populosissima totius orbis Christi civitas'.⁴⁹ Over Harwich noteert hij dat de schepen die voor anker liggen in afwachting zijn van gunstige wind: '*bonum ventum expectantes*'.⁶⁰ De omgeving van Carcassonne is onveilig vanwege bandieten die zich schuilhouden in de bergen: '*se tenants* ès monts Pirenées'.⁶¹ Bij Moissac, ook in Zuid-Frankrijk, mondt de Tarn uit in de Garonne, komende van Montauban ('*venant* de Montauban').⁶² Het is vooral in dit soort beschrijvende, registrerende passages dat er participiumconstructies opduiken. Terug in het noorden, onderwijl switchend naar het Nederlands, maken de toeristische beschrijvingen plaats voor beschrijvingen van actuele, politieke gebeurtenissen, waarbij de deelwoordconstructies behouden blijven: 'Den 24 Februarii sint sie weder in die stad gekomen, mede *brengende* B. Entens, Schelte Jarghes ende Jacob Entens gevangen', 'Den 1 Februarii hebben de staten van Frieszlant, *twivelende* an de getrowicheit

van Jurrien [George] van Lalaing den stadtholder ...', 'Den 9 Februarii is de lieutenant P. Ufkens, *sich bevresende* voer verraet, uuth des stadtholders hoff gegaen'.⁶³

Besluit

Ik kom tot een afronding. Historische meertaligheid is een fascinerend onderwerp. Lang niet altijd, en eigenlijk vaker niet dan wel, is er gedetailleerde informatie over de talige competentie van historische taalgebruikers. Taalsociologisch onderzoek kan bijdragen aan inzicht in zowel maatschappelijke als individuele meertaligheid; meertalige bronnen, zoals het reisjournaal van Coenders van Helpen, bieden daarbij een bijzonder perspectief op de parallelle formuleringen in verschillende talen. Het zijn uiteindelijk individuele taalgebruikers die, dankzij hun meertaligheid, taalvariatie en taalverandering door taalcontact tot stand brengen: klanken, woorden, delen van woorden, betekenissen, grammaticale constructies kunnen getransfereerd worden van de ene taal naar de andere, waar ze dan bovendien hun eigen leven kunnen gaan leiden, onafhankelijk van de brontaal. *Transfer* is daarbij ook een sociaal verschijnsel: taalcontactverschijnselen komen vaak in specifieke contexten voor, bijvoorbeeld in bepaalde sociale domeinen, tussen bepaalde taalgebruikers of in specifieke discoursstradities.

De geschiedenis van het Nederlands is een negentiende-eeuwse discoursstraditie, die, na wat voorwerk in de achttiende eeuw, in 1812 begint bij de Friese dominee Annaeus Ypeij.⁶⁴ Dat negentiende-eeuwse discours, met als kernwoorden *Gouden Eeuw*, *Vondel*, *Hoof*, *Statenbijbel*, *standaardtaal* ligt achter ons. De historische taalkunde heeft een data-georiënteerde wending doorgemaakt, waarin de historische sociolinguïstiek een hoofdrol heeft gespeeld. De nieuwe kernwoorden zijn *alledaags taalgebruik*, *egodocumenten*, *de gehele bevolking*, niet alleen specifieke auteurs, en bovenal de permanente staat van *variatie en verandering* die elke levende taal kenmerkt. Daarbij horen ook *taalcontact* en *meertaligheid*, die in de empirische werke-

lijkheid uiteraard oneindig veel normaler zijn dan isolatie en eentaligheid.⁶⁵

De hoogtijdagen van het historische dagboekschrijven liggen in de latere achttiende eeuw en in de negentiende eeuw. Dagboeken zijn egodocumenten, waarin informele varianten van het Nederlands voorkomen. Tegelijk zijn er andere draden in het historische dagboek verknoopt: gangbare, vooral schrifttalige verschijnselen; de participiumconstructies waarover ik vandaag gesproken heb, zijn daarvan een voorbeeld. Met die participia is nog een andere draad verbonden: een taalcontactdraad, die internationale discoursstradities in het Nederlands brengt. De achtergrond daarvan is de inherente historische meertaligheid van de Lage Landen op zowel maatschappelijk als individueel niveau.

Dit, geachte toehoorders, is geen conclusie. Het is niet meer dan een tussenstand op basis van literatuuronderzoek en exploratieve analyses. Ik kijk er zeer naar uit om de komende jaren deze en andere empirische en theoretische knopen verder te ontwarren.

Dankwoord

Dank aan allen die aan de totstandkoming van mijn benoeming hebben bijgedragen: het college van bestuur en het faculteitsbestuur, het bestuur van de Stichting Merweborgh en de leden van het curatorium van deze leerstoel: Menno Witteveen, Judith Pollmann en Jos Schaeken. Veel dank voor het belang dat jullie hechten aan de geschiedenis van het Nederlands en voor het vertrouwen dat jullie in mij stellen. Ik dank ook de collega's van LUCL en met name de huidige directeur Lisa Cheng en de vorige directeur Niels Schiller, die zich voor deze bijzondere leerstoel sterk hebben gemaakt; ook dank aan de collega's van de opleiding Nederlandse taal en cultuur: die fantastische, interdisciplinaire opleiding, een brede bachelor in de ware zin van het woord, waar je leert over taal en literatuur door de eeuwen heen, van de middeleeuwen tot nu, ingebed in

de culturele en sociaal-politieke context en vanuit zowel kwalitatief als kwantitatief perspectief. Studenten en scholieren, knoop het in je oren!

Ik kan onmogelijk iedereen persoonlijk bedanken die ik zou willen bedanken. Ik beperk me tot mijn naaste collega's in drie standplaatsen. In Nijmegen: Geert Dibbets. Je keek mijn tentamens na, daarna werkstukken, mijn scriptie en mijn proefschrift. Hopelijk vond je het niet te vervelend om vandaag nog eens drie kwartier naar me te moeten luisteren. Speciaal voor jou heb ik Vollenhove er nog in gestopt. In Brussel: Rik Vosters en Wim Vandebussche. In de zomer van 2008 begon een intensieve dialoog over de historische sociolinguïstiek en aanverwante zaken, die heeft geleid tot artikelen, boeken, projecten, congressen, workshops, een tijdschrift, zomerscholen, lentescholen. Ik heb niet het gevoel dat onze samenwerking is uitgeput. Hier in Leiden: steun en toeverlaat Tanja Simons; de geschiedenis van het Nederlands is al jaren vooral jouw verantwoordelijkheid in onze opleiding, en ik ben elke dag weer opgelucht dat het onderwijs zich in zulke betrouwbare handen bevindt, veel dank daarvoor. Marijke van der Wal: je overtuigde me in 2007 om naar Leiden te komen met mijn Rubicon, ondanks dat NWO een straf van een jaar geeft, als je zo geboorneerd bent om met een Rubiconbeurs in Nederland te blijven. Ik heb er geen moment spijt van gehad. In opeenvolgende projecten hebben we intensief samengewerkt en je hebt me vanaf het begin gestimuleerd en geadviseerd. Ik ben blij dat onze samenwerking nog steeds doorgaat.

Een van de mooiste dingen van dit beroep is het begeleiden van jonge onderzoekers, promovendi en postdocs, die zich dag in dag uit kunnen vastbijten in een onderwerp. Beste Andreas, Brenda, Eline, Hadis, Iris, Jill en Lorenzo: ik vind het geweldig om met jullie samen te werken, en om jullie te zien uitgroeien tot geleerde, zo niet gevreesde specialisten op je eigen vakgebied.

Ik vind dat niet alleen geweldig, het is ook bittere noodzaak. Ik ben voorzover ik weet de enige persoon in Nederland met een voltijds positie voor de geschiedenis van het Nederlands en het aantal leerstoelen houdt ook niet over, om het zacht uit te drukken. Leiden is uniek, maar draagt ook een grote academische en maatschappelijke verantwoordelijkheid.

Ik dank mijn ouders, die hier vandaag aanwezig zijn, en die nooit hebben gevraagd: 'Waarom ga je Nederlands studeren? Wat kun je daar nu mee?', of nog erger: 'Dat spreek je toch al?'. In plaats daarvan hebben ze er altijd op vertrouwd dat het wel goed zou komen. Ik hoop dat ze vandaag constateren dat het uiteindelijk inderdaad best goed is gekomen. Tot slot dank ik Ester, Izaak en Felix, gewoon omdat ze er elke dag weer zijn. Niet zelden wordt mijn gespreksdeelname door een van de jongste twee in een vroeg stadium afgebroken door een vermoeid 'daar komt weer een hele theorie'. Vandaag hebben jullie in stilte moeten luisteren.

Ik heb gezegd.

Corpora

- Historical Corpus of Dutch (HCD). Samengesteld door Iris Van de Voorde, Gijsbert Rutten, Wim Vandenbussche, Rik Vosters en Marijke van der Wal. Vrije Universiteit Brussel & Universiteit Leiden.
- Kroniekenverzameling Chronicling Novelty (ChrN). Samengesteld door Theo de Jong en Alie Lassche in samenwerking met Judith Pollmann. Universiteit Leiden.
- Language of Leiden Corpus (LOL Corpus). Samengesteld door Brenda Assendelft in samenwerking met Gijsbert Rutten & Marijke van der Wal. Universiteit Leiden.

Bibliografie

- Argent, Gesine, Vladislav Rjéoutski & Derek Offord (red.). 2014. *European Francophonie. The social, political and cultural history of an international prestige language*. Oxford: Lang.
- Auer, Anita. 2015. Stylistic variation. In Anita Auer, Daniel Schreier & Richard J. Watts (red.), *Letter Writing and Language Change*, 133-155. Cambridge: Cambridge University Press.
- Auer Anita, Catharina Peersman, Simon Pickl, Gijsbert Rutten & Rik Vosters. 2015. Historical sociolinguistics: the field and its future. *Journal of Historical Sociolinguistics* 1: 1-12.
- Assendelft, Brenda, Gijsbert Rutten & Marijke van der Wal. Te verschijnen. Tracing Frenchification. A sociolinguistic analysis of French loan suffixes in a historical corpus of Dutch. In Rita Franceschini, Matthias Hüning & Péter Maitz (red.), *Historische Mehrsprachigkeit: Europäische Perspektiven*. Berlin & New York: De Gruyter.
- Biber, Douglas & Susan Conrad. 2009. *Register, Genre, and Style*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Burke, Peter. 2004. *Languages and Communities in Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cornilie, Bert & Bridget Drinka. 2019. Latin influence on the syntax of the languages of Europe. Foundations and new perspectives. *Belgian Journal of Linguistics* 33: 1-10.
- Court, Pieter de la. 1662. *Interest van Holland, ofte gronden van Hollands-Welvaren*. Amsterdam: Joan. Cyprianus vander Gracht. Zie https://www.dbnl.nl/tekst/cour001inte01_01/index.php.
- Da Milano, Federica & Pierluigi Cuzzolin. 2019. AcI. Inheritance and influence on some languages of Western Europe. *Belgian Journal of Linguistics* 33: 108-124.
- Del Rey Quesada, Santiago. 2017. (Anti-)Latin syntax in Renaissance dialogue. *Zeitschrift für romanische Philologie* 133: 673-708.
- Del Rey Quesada, Santiago. 2019. Participial and gerundial clauses in sixteenth-century Spanish prose. Latin syntax

- tax between convergence and divergence in translation. *Belgian Journal of Linguistics* 33: 43–81.
- Dibbets, Geert. 1995. *De woordsoorten in de Nederlandse triviumgrammatica*. Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU & Münster: Nodus Publikationen.
- Dibbets, Geert. 2003. *Vondels zoon en Vondels taal. Joannes Vollenhove en het Nederlands*. Tweede, herziene uitgave in de DBNL. https://www.dbnl.org/tekst/dibb001vond01_01/index.php
- Driessen, Felix. 1928. *De reizen der De La Courts. 1641. 1700. 1710*. Leiden: s.e.
- Drinka, B. 2017. *Language Contact in Europe. The periphrastic perfect through history*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Eckert, Penelope. 2016. Variation, meaning and social change. In Nikolas Coupland (red.), *Sociolinguistics. Theoretical debates*, 68-85. Cambridge: Cambridge University Press.
- Elspaß, Stephan & Wim Vandenbussche (red.). 2007. *Lower Class Language in the 19th Century*. Special issue *Multilingua*.
- Escoubas-Benveniste, Marie-Pierre. 2013. Usages du gérondif et du participe présent en français parlé et écrit: étude comparée basée sur corpus. *TIPA. Travaux interdisciplinaires sur la parole et le langage* 29. Zie <http://journals.openedition.org/tipa/908>.
- Feith, H.O. & J.A. Feith. 1893. Reisjournaal van Jr. Frederik Coenders van Helpen. *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 14: 114-226.
- Frank-Van Westrienen, Anna. 1983. *De Grootte Tour. Tekening van de educatiereis der Nederlanders in de zeventiende eeuw*. Amsterdam: Noord-Hollandsche Uitgeversmaatschappij BV.
- Frijhoff, Willem. 1989. Verfransing? Franse taal en Nederlandse cultuur tot in de revolutietijd. *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 104: 592-609.
- Greco, Paolo. 2019. On the notion of linguistic influence in syntax. Evidence from medieval Italo-Romance texts. *Belgian Journal of Linguistics* 33: 11–42.
- Havinga, Anna & Nils Langer (red.). 2015. *Invisible languages in the nineteenth century*. Oxford: Lang.
- Hellinga, W. & P. Tuyman. 1972. *Pieter Corneliszoon Hooft. Alle de gedrukte werken, 1611-1738*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Hernández-Campoy, J.M. & J.C. Conde-Silvestre (red.). 2012. *The Handbook of Historical Sociolinguistics*. Oxford: Blackwell.
- Heule, Christiaen van. 1625. *De Nederduytsche grammatica ofte spraec-konst*. Ed. W.J.H. Caron. Groningen & Jakarta, 1953: Wolters.
- Höder, Steffen. 2019. Multilingual practices in late medieval Swedish writing. *Taal & Tongval* 71: 231-252.
- Horst, J.M. van der. 2008. *Geschiedenis van de Nederlandse syntaxis*. Leuven 2008: Universitaire Pers Leuven.
- Hüning, M., U. Vogl & O. Moliner (eds.). 2012. *Standard Languages and Multilingualism in European History*. Amsterdam & Philadelphia: Benjamins.
- Joby, Christopher. 2014. *The Multilingualism of Constantijn Huygens (1596-1687)*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Kabatek, Johannes. 2005. *Die Bolognesische Renaissance und der Ausbau romanischer Sprachen. Juristische Diskurstraditionen und Sprachentwicklung in Südfrankreich und Spanien im 12. und 13. Jahrhundert*. Tübingen: Niemeyer.
- Kabatek, Johannes. 2008. Introducción. In Johannes Kabatek (red.), *Sintaxis histórica del español y cambio lingüístico. Nuevas perspectivas desde las Tradiciones Discursivas* 7-16. Madrid: Iberoamericana & Frankfurt: Vervuert.
- Kabatek, Johannes. 2011. Diskurstraditionen und Genres. In Sarah Dessí Schmid, Ulrich Detges, Paul Gévaudan, Wiltrud Mihatsch & Richard Waltereit (red.), *Rahmen des Sprechens. Beiträge zu Valenztheorie, Varietätenlinguistik, Kreolistik, Kognitiver und Historischer Semantik. Peter Koch zum 60. Geburtstag*, 89-100. Tübingen: Narr.
- Kabatek, Johannes. 2015. Wie kann man Diskurstraditionen kategorisieren? In Aracelli López Serena, Álvaro Octavio de Toledo & Esme Winter-Froemel. *Diskurstraditionelles*

- und Einzelsprachliches im Sprachwandel/ Tradicionalidad discursiva e idiomatidad en los procesos de cambio lingüístico*, 51-56. Tübingen: Narr.
- Kabatek, Johannes, Philipp Obrist & Valentina Vincis. 2010. Clause-linkage techniques as a symptom of *discourse traditions*: methodological issues and evidence from Romance languages. In Heidrun Dorgeloh & Anja Wanner (red.), *Syntactic Variation and Genre*, 247-275. Berlijn & New York: De Gruyter.
- Kardux, Joke & Eduard van de Bilt. 2001. *Newcomers in an old city. The American Pilgrims in Leiden. 1609-1620*. 2nd revised and expanded edition. Leiden: Burgersdijk & Niermans.
- Kessels-van der Heijde, M. 2015. The use of languages in Maastricht in the nineteenth century: the press and family archives. In C. Peersman, G. Rutten & R. Vosters (red.), *Past, Present and Future of a Language Border. Germanic-Romance encounters in the Low Countries*, 171-204. Berlijn & New York: De Gruyter.
- Koch, Peter. 1997. Diskurstraditionen: zu ihrem sprachtheoretischen Status und ihrer Dynamik. In Barbara Frank, Thomas Haye & Doris Tophinke (red.), *Gattungen mittelalterlicher Schriftlichkeit*, 43-79. Tübingen: Narr.
- Krogull, Andreas. 2018. *Policy versus Practice. Language variation and change in eighteenth- and nineteenth-century Dutch*. Dissertatie Universiteit Leiden/Utrecht: LOT.
- McBeath Lamont, George James. 2015. *The Present Participle as a Marker of Style and Authorship in Old English Biblical Translation*. PhD Dissertation University of Toronto.
- Moonen, Arnold. 1706. *Nederduitsche spraekunst*. Amsterdam: Halma.
- Muysken, Pieter. 2010. Scenarios for language contact. In Raymond Hickey (red.), *The Handbook of Language Contact*, 265-281. Malden, MA etc.: Blackwell.
- Nobels, Judith. 2013. *(Extra) Ordinary Letters. A view from below on seventeenth-century Dutch*. Dissertatie Universiteit Leiden/Utrecht: LOT.
- Nyløe, Jacobus. 1703. *Aanleiding tot de Nederduitsche taal*. Amsterdam: Borstius.
- Offord, Derek, Vladislav Rjéoutski & Gesine Argent (red.). 2018. *The French Language in Russia. A social, political, cultural, and literary history*. Amsterdam: AUP.
- Peersman, Catharina, Gijsbert Rutten & Rik Vosters (red.), *Past, present and future of a language border. Germanic-Romance encounters in the Low Countries*. Berlijn & New York: De Gruyter
- Puttaert, Jill. 2019. *Vergeeten stemmen van onderop. Een sociolinguïstische analyse van briefwisseling van de lagere klassen in de Lage Landen in de lange negentiende eeuw*. Dissertatie Vrije Universiteit Brussel.
- Rinkel, Tineke. 1989. Over zeventiende-eeuwse participiumconstructies. Participiumconstructies bij Hooft, De Laet en De Vries. *Voortgang. Jaarboek voor de neerlandistiek* 10: 205-234.
- Ruberg, W. 2005. *Conventionele correspondentie: Briefcultuur van de Nederlandse elite, 1770-1850*. Nijmegen: Vantilt.
- Rutten, Gijsbert. 2008. Standaardvariatie in de achttiende eeuw. Historisch-sociolinguïstische verkenningen. *Nederlandse Taalkunde* 13: 34-59.
- Rutten, Gijsbert. 2019. *Language Planning as Nation Building. Ideology, policy and implementation in the Netherlands, 1750-1850*. Amsterdam & Philadelphia: Benjamins.
- Rutten, Gijsbert & Andreas Krogull. 2021. The observee's paradox. Theorising linguistic differences between historical ego-documents. *Neuphilologische Mitteilungen* 122: 284-318.
- Rutten, Gijsbert, Joseph Salmons, Wim Vandenbussche & Rik Vosters (red.). 2017. *Historical Multilingualism: Language contact, use and planning*. Special issue of *Sociolinguistica*.
- Rutten, Gijsbert & Rik Vosters (red.). 2020. *Monolingual histories, multilingual practices. Multilingualism in language history*. Special issue *Taal & Tongval*.
- Rutten, Gijsbert & Marijke van der Wal. 2014. *Letters as Loot. A sociolinguistic approach to seventeenth- and eighteenth-century Dutch*. Amsterdam & Philadelphia: Benjamins.

- Schlieben-Lange, Brigitte. 1983. *Traditionen des Sprechens. Elemente einer pragmatischen Sprachgeschichtsschreibung*. Stuttgart etc.: Kohlhammer.
- Schoemaker, Bob. 2018. *Gewijd der Jeugd, voor taal en deugd. Het onderwijs in de Nederlandse taal op de lagere school, 1750-1850*. Dissertatie Universiteit Leiden/Utrecht: LOT.
- Simons, Tanja. 2013. *Ongekend 18de-eeuws Nederlands. Taalvariatie in persoonlijke brieven*. Dissertatie Universiteit Leiden/Utrecht: LOT.
- Strien-Chardonneau, Madeleine van. 2016. Correspondance de Gijsbert Karel van Hogendorp (1762-1834) avec sa mère Carolina van Haren (1741-1812). In Madeleine van Strien-Chardonneau & Marie-Christine Kok-Escalle (red.), *French as Language of Intimacy in the Modern Age*, 67-85. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Thomason, Sarah G. 2001. *Language Contact. An introduction*. Washington D.C.: Georgetown University Press.
- Vangaever, Jasper. 2021. *Categories under Pressure. The gerund and the present participle from Late Latin to Old French*. PhD dissertatie Universiteit Gent.
- Wal, Marijke van der. 2018. Early Modern migrants in a language contact setting: Characteristics of the Dutch Heusch correspondence (1664-1665). *Journal of Historical Sociolinguistics* 4: 253-280.
- Wal, Marijke van der & Cor van Bree. 2008. *Geschiedenis van het Nederlands*. Houten 2008: Spectrum.
- Wal, Marijke van der & Gijsbert Rutten (red.). 2013. *Touching the Past. Studies in the historical sociolinguistics of ego-documents*. Amsterdam & Philadelphia: Benjamins.
- Wasser, Ben. 2014. *Dit is de pelgrimage van het Heilig Land en daaromtrent. Bloemlezing uit de reisverslagen van de Jeruzalemgangers uit de Nederlanden, 1450-1650*. Hilversum: Verloren.
- Wilhelm, Raymund. 2001. Diskurstraditionen. In Martin Haspelmath, Ekkehard König, Wulf Oesterreicher & Wolfgang Raible (red.), *Language Typology and Language Universals/ Sprachtypologie und sprachliche Universalien/La typologie des langues et les universaux linguistiques. An International Handbook/Ein internationales Handbuch/Manuel international*, 467-477. Berlin & New York: De Gruyter.
- Willemyns, Roland & Wim Vandenbussche. 2006. Historical sociolinguistics: Coming of age? *Sociolinguistica* 20: 146-165.
- Winford, Donald. 2003. *An Introduction to Contact Linguistics*. Malden, MA etc.: Blackwell.
- Winford, Donald. 2010. Contact and borrowing. In Raymond Hickey (red.), *The Handbook of Language Contact*, 170-187. Malden, MA etc.: Blackwell.

Eindnoten

- 1 Going Dutch. The Construction of Dutch in Policy, Practice and Discourse. NWO VIDU.
- 2 Krogull (2018), Schoemaker (2018), Rutten (2019).
- 3 Zie bijvoorbeeld Kardux & Van de Bilt (2001).
- 4 Havinga & Langer (2015). Zie ook Burke (2004).
- 5 Zie o.a. Nobels (2013), Simons (2013), Rutten & Van der Wal (2014), Krogull (2018), Schoemaker (2018), Rutten (2019).
- 6 Vgl. Rutten, Salmons, Vandenbussche & Vosters (2017), Van der Wal (2018), Rutten & Vosters (2020); zie verder ook de bundel Hüning, Moliner & Vogl (2012) voor historische meertaligheid in relatie tot standaardisatie.
- 7 Frank-van Westrienen (1983: 13).
- 8 De biografische informatie in deze alinea ontleen ik aan de inleiding van Feith & Feith (1893) op hun editie van het reisjournaal van Frederik Coenders van Helpen.
- 9 In Feith & Feith (1893: 148).
- 10 In Feith & Feith (1893: 162).
- 11 In Feith & Feith (1893: 176).
- 12 Frank-van Westrienen (1983: 152)
- 13 Zie bijvoorbeeld Van der Wal & Rutten (2013) en de verwijzingen aldaar.
- 14 Rutten & Krogull (2021).
- 15 Zie hiervoor bijvoorbeeld de ingangen ‘aangaande’, ‘betreffende’ en ‘gedurende’ op *Etymologiebank.nl*.
- 16 P.C. Hooft, *Nederlandsche Historien*, negende boek, uitgegeven in Hellinga & Tuynman (1972), aldaar p. 395. Het citaat bevat bovendien twee constructies met een voltooid deelwoord (*toegesteeken, geworpen*).
- 17 Puttaert (2019) laat zien dat ze in achttiende- en negentiende-eeuwse brieven gelieerd aan de lagere sociale klassen uit Vlaanderen en Zeeland weinig voorkomen, maar frequenter zijn wanneer de communicatieve situatie verticaal is, zoals in verzoekschriften.
- 18 Rutten (2008: 46-47).
- 19 Rutten (2008: 45).
- 20 Het familie-archief De la Court bevindt zich in Erfgoed Leiden, toegangsnummer 0023 (NL-LdnRAL-0023). De egodocumenten van verschillende familieleden zijn ook beschreven op egodocument.net.
- 21 Het reisdagboek van Pieter de la Court, p. 1, uitgegeven in Driessen (1928).
- 22 De la Court (1662: 11).
- 23 Zie bijvoorbeeld de studies in recente edited volumes zoals Argent, Rjéoutski & Offord (2014), Peersman, Rutten & Vosters (2015) en Offord, Rjéoutski & Argent (2018). Zie zeker ook de vroege publicatie Frijhoff (1989).
- 24 Pardon my French? Dutch-French Contact in the Netherlands, 1500-1900. NWO Vrije Competitie.
- 25 Met meer lokaal bedoel ik hier studies over individuen of families, zoals Joby (2015) over Constantijn Huygens of Van Strien-Chardonneau over (2016) Gijsbert Karel van Hogendorp, of over een beperkt aantal families in een korte periode, zoals Ruberg (2005), of over een specifieke stad, zoals Kessels-Van der Heijde (2015) over Maastricht.
- 26 In Van der Horst (2008) worden de verschijnselen per periode beschreven. En zie verder bijvoorbeeld Van der Wal & Van Bree (2008: 272-275).
- 27 Zie o.a. Da Milano & Cuzzolin (2019), Del Rey Quesada (2017, 2019), Greco (2019), Höder (2019).
- 28 Thomason (2001: 93-94), Cornilie & Drinka (2019: 2-3).
- 29 Constructies met *al+*tegenwoordig deelwoord zouden mogelijk wel zo geïnterpreteerd kunnen worden.
- 30 Del Rey Quesada (2017, 2019); vgl. ook McBeath Lamont (2015).
- 31 Zie o.a. Thomason (2001: 70-71), Winford (2003: 51) Winford (2010), Muysken (2010).
- 32 Ze Höder (2019) voor een vergelijkbare benadering.
- 33 Veel van wat nu volgt, is gebaseerd op de nog te verschijnen dissertatie van Brenda Assendelft.
- 34 Zie voor achtergronden hierbij Assendelft, Rutten & Van der Wal (te verschijnen).
- 35 LOL Corpus, Economie, 1650-1699, bestand LOL087.
- 36 LOL Corpus, Academie, 1800-1849, bestand LOL030.
- 37 LOL Corpus, Liefdadigheid, 1550-1599, bestand LOL150.

- 38 LOL Corpus, Privé, 1750-1799, bestand LOL312.
- 39 Van der Horst (2008: 862, 865, 1150).
- 40 Zie hiervoor Dibbets (1995: 281-290).
- 41 Van Heule (1625: 80) gebruikt het deelwoord voor de Nederlandse vertaling van het Latijnse gerundium.
- 42 Bijvoorbeeld bij Nyloë (1703: 4-5) en (Moonen 1706: 235).
- 43 Dibbets (2003: 80-81).
- 44 Met dank aan Jasper Vangaever (Leiden/Gent), die onderzoek doet naar het *participe présent* en verwante vormen in het Frans van de 9e-13e eeuw, tegen de achtergrond van het Latijn, zie Vangaever (2021).
45. Zie Escoubas-Benveniste (2013).
46. Drinka (2017: 21-22).
47. Assendelft, Rutten & Van der Wal (te verschijnen).
48. Koch (1997), Wilhelm (2001), Kabatek (2005, 2008, 2011), Kabatek, Obrist & Vincis (2010); zie ook de vroege studie Schlieben-Lange (1983), m.n. hoofdstuk 6.
49. Zie met name Kabatek (2005) voor een uitwerking hiervan, beknopter ook Kabatek, Obrist & Vincis (2010).
50. Kabatek (2015: 53).
51. Zie met name Biber & Conrad (2009).
52. Namelijk in Koch (1997).
53. Zie o.a. Eckert (2016) voor een theoretische inleiding en Auer (2015) voor stilistische variatie in de historische sociolinguïstiek.
54. Zie voor Hooft in het bijzonder Rinkel (1989).
55. <http://egodocument.net/reisverslagen-1.html>
56. Zie ook Wasser (2014).
57. <http://egodocument.net/egodocumententot1814-1.html>
58. De citaten komen uit het Historical Corpus of Dutch. De oorspronkelijke documenten bevinden zich in het archief van de Hoge Raad van Adel, familiearchief Van Spaen.
59. In Feith & Feith (1893: 170).
60. In Feith & Feith (1893: 175).
61. In Feith & Feith (1893: 163).
62. In Feith & Feith (1893: 164).
63. In Feith & Feith (1893: 182, 189-190, 190).
64. Rutten (2019: 87).
65. Zie o.a. Braunmüller & Ferraresi (2003), Willemyns & Vandenbussche (2006), Elspaß & Vandenbussche (2007), Hernández-Campoy & Conde-Silvestre (2012), Auer et al. (2015).

PROF.DR. GIJSBERT RUTTEN

Gijsbert Rutten (1977) is bijzonder hoogleraar Historische sociolinguïstiek van het Nederlands aan de Universiteit Leiden. Hij studeerde Nederlandse Taal en Cultuur en Filosofie aan de Radboud Universiteit Nijmegen. In 2006 promoveerde hij (cum laude) in Nijmegen op een proefschrift over de geschiedenis van de taalwetenschap, met name over de Nederlandse grammaticale traditie in de zeventiende en achttiende eeuw. Na postdoc-posities in Leiden, Brussel en Helsinki kwam hij in 2009 weer naar Leiden als postdoctoraal onderzoeker. Momenteel is Rutten behalve bijzonder hoogleraar ook universitair hoofddocent Historische taalkunde van het Nederlands en Onderwijsdirecteur bij het Leiden University Centre for Linguistics (LUCL). Hij geeft vooral college bij de opleidingen Nederlandse Taal en Cultuur en Taalwetenschap.

Het onderzoek van Gijsbert Rutten gaat over variatie en verandering in het Nederlands door de eeuwen heen. Speciale aandacht gaat daarbij uit naar nieuwe bronnen, die gevestigde ideeën over de

geschiedenis en de structuur van het Nederlands in een nieuw daglicht kunnen stellen. Er is nog veel handschriftelijk materiaal te ontdekken in talloze archieven en bibliotheken in Nederland, Vlaanderen en elders. Rutten is als initiator en als (co-)promotor betrokken bij een groot aantal onderzoeksprojecten. Van 2013-2018 leidde hij het project 'Going Dutch. The construction of Dutch in policy, practice and discourse (1750-1850)' (NWO Vidi) over taalideologie, taalbeleid en taalverandering. Hij geeft nu onder meer leiding aan 'Pardon my French? Dutch-French language contact in the Netherlands (1500-1900)' (NWO Vrije Competitie) over historische meertaligheid en taalcontact-verschijnselen.

Gijsbert Rutten is fervent organisator van lente- en zomerscholen voor jonge onderzoekers, en redacteur van twee wetenschappelijke tijdschriften (*Nederlandse Taalkunde/Dutch Linguistics* en het *Journal of Historical Sociolinguistics*).

Universiteit
Leiden